

Тригуб Петро Микитович (1935 р.н.). Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, дійсний член Української академії історичних наук. У 1958 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету. Завідувач кафедри міжнародних відносин, історії та філософії МДУ ім. Петра Могили. Має понад 120 наукових праць, в т.ч. 10 монографій. Основні напрямки наукових досліджень – національно-визвольна революція 1917–1920 рр. в Україні та зовнішня політика її в цей час, аграрна історія України, історичне краєзнавство.

Історична спадщина Р.Д.Ляха

У статті висвітлена науково-педагогічна та громадська діяльність відомого українського історика-аграрника Р.Д.Ляха, показано внесок його у розвиток вітчизняної історичної науки.

The article is devoted to the scientific and pedagogical and social activities of R.D.Lyach, a famous Ukrainian agrarian historian. His contribution into the development of Ukrainian historic science is shown.

14 березня 2002 р. пішов з життя Роман Данилович Лях, відомий український історик-аграрник, краєзнавець, патріот України, людина великої і благородної душі. Його науковий доробок складають понад 100 праць, в яких висвітлені важливі проблеми історії України та рідного Донбасу, де він постійно жив і працював. Ця стаття є першою спробою в українській історіографії оцінити творчу спадщину вченого.

Провідне місце в науковому доробку Романа Даниловича займає аграрна проблематика, а саме – земельні реформи радянської влади у 1917–1923 рр. Цій темі присвячені його кандидатська [1] й докторська [2] дисертації, а також монографії та численні статті [3]. При оцінці робіт будь-якого історика, який жив і творив в часи існування тоталітарного режиму в Україні, необхідно виходити з того, що його погляди мали узгоджуватися з офіційною марксистсько-ленінською ідеологією, яка була єдиним

“дороговказом” на шляху історичних пошуків. Однак це ніяк не повинно знижувати наукову цінність історичних праць того часу: історики розкривали нові теми, сюжети, вводили до наукового обігу велику кількість нових документів, намагаючись якомога об’єктивніше показати історичні процеси, хоча й віддавали данину показу керівної ролі Комуністичної партії, провідного значення робітничого класу в тодішньому суспільстві. Історик змушений був давати однозначно негативну характеристику українським національним урядам 1917–1921 рр., а їх діяльність, зокрема в аграрному секторі, вважалась апріорно антинародною і злочинницькою. Саме під таким кутом зору ми й повинні розглядати творчість Р.Д.Ляха до 1991 р.

Роман Данилович вважав за необхідне провести комплексне дослідження аграрних перетворень в Україні під кутом зору здійснення ленінського декрету “Про землю”. Це обмежувало

його можливості, адже з нього випадали спроби земельних реформ, навіть радикальних, здійснюваних національними урядами УНР періоду 1917-1921 рр. Попередники Р.Д.Ляха (та й він сам) уже досліджували зазначену проблему стосовно окремих регіонів України або у певний, порівняно вузький, проміжок часу [4]. Він розумів складності своєї роботи, які полягали не тільки в обмеженості джерельної бази, багатогранності проблеми, але й у тому, що дослідник мав діяти у вузьких ідеологічних рамках, водночас намагаючись досягти максимальної об'єктивності у своїй науковій роботі.

Р.Д.Лях зумів дослідити значний масив документального, насамперед архівного, матеріалу, ввів до наукового обігу багато нових документів, зокрема з фонду 12 ЦДАВОВУ (м. Київ) – Особливої колегії вищого контролю за земельними суперечками, який дозволив йому вже тоді показати репресивну політику радянської влади щодо колишніх поміщиків та заможного селянства на території України, яка полягала у виселенні ділчів та обмеженні куркульського землеволодіння, хоча прямо ця політика репресивною і не називалась.

Обов'язковим атрибутом досліджень тієї пори було висвітлення ролі В.І.Леніна, комуністичної партії у будь-якій сфері суспільного життя. Не оминув цього і Роман Данилович. Він ґрунтовно охарактеризував діяльність вождя більшовиків, ЦК РКП(б), місцевих комуністичних організацій по керівництву аграрним будівництвом, розглянув створення і роботу відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, визначив роль селян, зокрема сільської бідноти, у радянському будівництві, створенні комбідів, комнезамів, у скликанні й проведенні безпартійних селянських конференцій.

В працях Р.Д.Ляха з аграрних перетворень в Україні особливо вражають кількісні (статистичні показники), які ґрунтуються на цілком достовірних джерелах. Він вперше в українській радянській історіографії навів нові, узагальнені за досліджуваний період дані про конфіскацію і розподіл землі, а також худоби, інвентарю поміщицьких маєтків, обмеження землекористування заможних селян, кількість, направленість і характер селянських виступів у березні – жовтні 1917 р., чисельність селянських господарств, групування їх за розміром посівної площі напередодні 1917 і у 1923 рр., бюджети і податки селянських сімей, зміни у соціально-класовій

структурі сільського населення та ін. Кількісні характеристики в працях Р.Д.Ляха настільки обґрунтовані, що захоплюють підготовленого читача. Не обминув дослідник і колективізацію селянських господарств у 1917-1923 рр., звернувши увагу на її добровільний характер та незначні масштаби на той час.

Таким чином, основні позиції автора щодо аграрних перетворень в Україні в 1917-1923 рр. зводилися до таких моментів: основним результатом аграрної політики в досліджуваний час було створення нового аграрного ладу, основними рисами якого стали відсутність приватної власності на землю, націоналізація землі, перехід її у власність робітничо-селянської держави, ліквідація поміщицьких і промислово-торгових нетрудових господарств, передача більшої частини землі у користування селянам, розширення внаслідок цього селянського землекористування, обмеження землекористування куркулів, створення системи державної агрономічної, матеріально-технічної, фінансової, організаційної допомоги селянству; виникнення соціалістичних господарств нового типу – радгоспів, колгоспів.

В ході революційного перетворення суспільства відбулися істотні зміни у соціально-класовій структурі сільського населення. Найбільш значним досягненням революції була ліквідація класу поміщиків, однак не в розумінні фізичного їх винищення. Автор акцентує увагу на тому, що поміщикам, які відмовилися від боротьби з Радянською владою, дозволялось проживати на старих місцях, їм надавалась земля та інші засоби виробництва для ведення господарства власними силами. Але оскільки більша частина колишніх поміщиків не бажала займатися власною працею, то у 1925-1926 рр. було виселено за межі округ кілька сотень їх сімей.

Переважну частину населення України у 1917-1923 рр. складали селяни та члени їх сімей. В результаті аграрних перетворень полярно протилежні групи селянства скоротились, а середняцький прошарок розширився і зміцнився. Суттєві зміни сталися у складі й становищі сільсько-господарських робітників. З ліквідацією поміщицьких маєтків зникла категорія найманих робітників, з'явилися робітники радгоспів, скоротилася чисельність батрацтва. Здійснення соціальної й аграрної політики привело до становлення нового села, виникнення елементів соціалістичного способу життя трудівників села. Роман Данилович вважав, що у колективних госпо-

дарствах селяни навчалися раціонально використовувати засоби виробництва, підвищувати продуктивність праці, зміцнювати виробничу дисципліну. Йшов процес перевиховання селян, їх психологічної підготовки до соціалістичних методів господарювання, відбувалося становлення нового типу трудящих – селян-колгоспників.

Одночасно проходив процес підвищення активності селянства. Збільшився їх прошарок у рядах КП(б)У, селянство більш активно брало участь у проведенні мітингів, сільських сходів, конференцій, створенні КНС, профспілкових організацій. Підвищувався їх матеріальний добробут за рахунок зниження податків, безкоштовного одержання угодь. Характерними рисами соціалістичного способу життя стали союз робітників і селян, а також зміцнення дружби народів, патріотизм та інтернаціоналізм радянських людей. В Україні широко використовувався досвід аграрного будівництва, набутий в РРФСР [5].

На сьогодні не всі положення цієї концепції Р.Д.Ляха витримали випробування життям, та й сам він у пізніших публікаціях відійшов від викладених вище положень. З'явилися нові підходи щодо репресій по відношенню до поміщиків і заможних селян у досліджуваній час, ефективності колгоспно-радгоспної системи, становлення соціалістичного способу життя в українському селі. Не висвітлені у нього питання антибільшовицького руху селянства у перші роки радянської влади та ін.

Роман Данилович торкався аграрних відносин, насамперед у Донбасі, в інші часи [6]. Його цікавили постачання села машинами у перші роки індустріалізації СРСР, відбудова сільськогосподарства Донбасу у післявоєнний період, особливості розвитку аграрних відносин у західноукраїнських областях за роки радянської влади та ін. При цьому концептуальні підходи залишались незмінними.

Другим важливим напрямком творчості Р.Д.Ляха є історичне краєзнавство, дослідження історії рідного Донбасу. Саме Донбас став сферою наукових інтересів на початку його наукової діяльності (кандидатська дисертація та статті з аграрних перетворень у Донецькій губернії). Але особливо поживалась його робота в цьому напрямку, коли розпочалося видання унікальної багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”, і Роман Данилович – один із найбільш плідних авторів і член редколегії тому

“Донецька область”. Його перу (співавтори – О.П.Воробйов, В.В.Венедиктов, О.І.Кушнар'ов, І.Ф.Заїка, А.Н.Конопля, В.Г.Редько, А.М.Сабіна, В.Ю.Тарадайко, С.К.Темір) належать нариси про населені пункти Донеччини: Володарське, Павлівна, Прелесне, Сергіївна, Добропілля, Старомлинівка [7]. Робота над цими нарисами вимагала великих витрат на пошук документального матеріалу, головним чином архівного, у Москві, Ленінграді, Києві, Донецьку, а також використання стародруків, періодики, введення нових конкретних історичних фактів до наукового обігу. Виклад їх базувався на марксистсько-ленінській методології, пріоритетними для висвітлення були питання соціально-економічного розвитку та класової боротьби в дореволюційний час, а для радянського часу – боротьба за встановлення радянської влади і з німецько-фашистськими загарбниками у 1941-1945 рр., успіхи в соціалістичному будівництві. Практично ігнорувалися питання історії козаччини, релігійного життя на місцях, голодоморів тощо.

У наступні роки Р.Д.Лях видає ряд статей з різноманітних питань історії рідного краю [8]. Він активний учасник усіх 10 республіканських конференцій з історичного краєзнавства, які у 1980-2001 рр. проводив Інститут історії АН УРСР (НАН України), де виступав із доповідями та повідомленнями, які стосувалися організації краєзнавчої роботи у Донецькій області та на історичному факультеті Донецького університету. Як голова правління Донецького обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців Роман Данилович надавав всебічну методичну допомогу місцевим краєзнавцям, музейним працівникам, учителям шкіл Донеччини [9]. Разом з іншими вченими-краєзнавцями він є співавтором монографічного дослідження про розвиток краєзнавства в Українській РСР [10].

Третій напрямок наукової діяльності Р.Д.Ляха – методичний. Його робота була спрямована на створення підручників, методичних порад, узагальнення передового педагогічного досвіду. Саме такого роду була перша наукова праця молодого директора сільської школи Донеччини [11]. Надалі він неодноразово виступав з доповідями, рекомендаціями для вчителів, музейних працівників Донецької області [12]. Працюючи в Донецькому університеті, він склав програму з джерелознавства історії України та разом з харківськими істориками В.М.Довгополом і М.А.Литвиненко видав підручник з

цього предмету [13]. Великим здобутком вченого стало написання підручника з історії України (разом з Н.Р.Теміровою) для учнів 7 класу загальноосвітніх шкіл [14]. Написаний доступною мовою з сучасних наукових і методологічних позицій, оснащений добротним методичним матеріалом, він є одним з кращих підручників для нинішніх школярів. Роман Данилович був також співавтором підручника з історії України для студентів неісторичних спеціальностей [15].

Р.Д.Лях був великим патріотом України, його турбував стан викладання і знань студентів з вітчизняної історії [16]. Він писав, що для успішного вивчення цієї дисципліни в масштабах держави зроблено чимало. Історія України запроваджена у всіх навчальних закладах. Створені відповідні кафедри, видані підручники, відкриті аспірантура й докторантура по захисту дисертацій, ведеться перепідготовка вчителів. Але намітилась тенденція наступу на історію України. У вузах погіршуються позиції цієї державницької дисципліни. Це позначилося перш за все у скороченні аудиторного часу на вивчення вітчизняної історії. У свій час Міністерство освіти України рекомендувало виділити для неісторичних факультетів 108-144 години. Але надалі у багатьох вузах кількість аудиторних годин була скорочена до непристойності – 28-36 годин. Створюється враження цілеспрямованого вилучення курсу історії України, організатором якого є Міносвіти. Його працівники свій курс на витіснення цього предмету пояснюють тим, що оскільки ця дисципліна нинішніми студентами вивчалася у школі, то у вузі повторюватися не варто. Безпідставність цього твердження очевидна, коли проаналізувати стан знань студентів з історії України.

Роман Данилович пропонував офіційно визнати історію України державницькою дисципліною, у системі Міносвіти створити спеціальне управління суспільних наук, збільшити кількість аудиторних занять з цієї дисципліни на гуманітарних факультетах до 144 годин, на інших – до 108 годин, поновити опорні кафедри історії України, посилити контакти з Інститутом історії України НАН України, створити окремі програми для гуманітарних, економічних, природничих, сільськогосподарських, медичних та інших спеціальностей, передбачити вступний іспит до аспірантури та кандидатський з історії України для всіх спеціальностей, здійснити перепідготовку кадрів.

Р.Д.Лях дбав про підготовку науково-педагогічних кадрів з історії України. Він був одним із ініціаторів створення спеціалізованої ради по захисту кандидатських, а потім і докторських дисертацій на історичному факультеті Донецького університету, склав програму кандидатського іспиту з історії України. Тільки за час його роботи у спеціалізованій раді (1994-2001 рр.) кандидатами історичних наук стали його вихованці: В.Г.Богуславська, О.В.Гребеннікова, О.О.Ковалевська, І.І.Мартинчук, В.Є.Мусієнко, Л.В.Ровчак, його аспіранти захищалися й у інших спеціалізованих радах. Двоє його дітей, Сергій та Надія, стали докторами історичних наук, дочка Галина – кандидат педагогічних наук. Можна з певністю говорити про те, що Роман Данилович став засновником наукової школи істориків-аграрників у Донбасі, а С.Р.Лях і Н.Р.Темірова, син і дочка, продовжують традиції цієї школи. Надзвичайно високо Роман Данилович шанував свого наукового керівника, старшого друга і наставника, визначного українського вченого і педагога Івана Климентійовича Рибалки, зокрема, він виступив з рецензією на підручник останнього з історії України [17]. Вчений проводив велику громадську роботу, своїми працями відгукувався на актуальні проблеми свого часу, виступав як лектор, пропагандист в радянські часи [18].

В останні роки, після проголошення незалежності України, погляди Р.Д.Ляха на історичний процес багато в чому змінилися (і це цілком природно), про що свідчать його останні праці [19]. В його творчості з'являються нові теми: розвиток державності в Україні, еволюція ідей самостійності, масові репресії періоду сталінізму; він заперечував наявність громадянської війни в Україні, вважаючи, що у 1918-1920 рр. мали місце тільки інтервенція з боку іноземних держав та антибільшовицькі виступи селянства та ін. Вчений виношував плани підготовки і читання окремого курсу з історії незалежної України.

Отже, все вищезазначене свідчить про те, що творча спадщина доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, дійсного члена УАІН, завідувача кафедри історії України Романа Даниловича Ляха багата й різноманітна. В нашої пам'яті назавжди залишиться його образ як ученого, патріота, славного сина України.

Література

1. Лях Р.Д. Аграрные преобразования в Донецкой губернии в 1920-22 годах. — Харьков, 1966.
2. Лях Р.Д. Осуществление ленинской аграрной политики на Украине (1917-1923 гг.): Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 — История СССР. — Донецк, 1982.
3. Лях Р.Д. Радянські господарства Донеччини у 1920-1922 рр. // Вісник Харківського університету. — № 17. — Харків: Вид-во ХДУ, 1966; Колективні господарства Донеччини у 1920-1922 рр. Питання історії народів СРСР. — Вип. 2. — Харків: Вид-во ХДУ, 1966; Аграрні перетворення на Донеччині у 1920-1922 рр. // Там само. — Вип. 3. — 1966; Ліквідація поміщицького землеволодіння у Донецькій губернії у 1920 р. // Там само. — Вип. 9. — 1969; Вирішення аграрного питання на Україні (1917-1923). — Донецьк, 1968; Особенности осуществления аграрных преобразований в Донбассе // В.И. Ленин и первые аграрные преобразования Советской власти, Тезисы Всесоюзной научно-практической конф. — М.: Ин-т истории СССР, 1969; Особенности осуществления аграрных преобразований в Донбассе (1917-1923) // Проблемы аграрной истории советского общества. — М.: Наука, 1971; Сільськогосподарські робітники України та їх профспілкова організація Всеробітземлі у 1920-1925 рр. // Питання історії народів СРСР. — Вип. 11. — Харків: Вид-во ХДУ, 1971; Аграрные преобразования на Донетчине (1917-1923 гг.): Учебное пособие. — Донецк, 1974; Характер селянських виступів на Україні в 1917 р. // Питання історії народів СРСР. — Вип. 19. — Харків: Вид-во ХДУ, 1975; Ленинский декрет о земле в действии (по материалам Донецкой области): Метод. рекомендации лектору и пропагандисту. — Донецк: общество "Знание", 1977; Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920-1923 рр.) // Питання історії народів СРСР. — Вип. 16. — Харків: Вид-во ХДУ, 1975; Вирішення аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). — К.: Донецьк: Вища школа, 1975; Изменения в социально-классовой структуре сельского населения Украины в 1917-1923 гг. — Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР, 1978, № 2388; Деятельность отработавших на Украине. — Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР, 1978, № 1886; Програма спецкурсу "Здійснення ленинської аграрної політики на Україні (1917-1923 рр.). Для студентів всіх форм навчання. — Донецьк, 1980; Осуществление ленинской аграрной политики на Украине (1917-1923 гг.). — Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР, 1980, № 4706; Изменения социально-классовой структуры сельского населения Украины в 1917-1923 гг. // XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества: Тезисы докл. и сообщений респ. научно-практ. конф. — Донецк, 1982; Изменения социально-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед: Материалы Всесоюзной науч. конф. — К.: Наук. думка, 1983; Использование опыта РСФСР в аграрном строительстве на Украине в 1917-1923 гг. // Исторические связи и дружба народов СССР. — К.: Наук. думка, 1983; Його ж. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний словник (8 статей). — К.: УРЕ, 1987.
4. Рубач М.А. Очерки по истории революционных аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К.: Изд-во АН УССР, 1956; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). — Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1967; Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.). — Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1980; Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). — Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1974 та ін.
5. Лях Р.Д. Осуществление аграрной политики на Украине (1917-1923 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Харьков. гос. ун-т. — Харьков, 1982. — С. 41-44.
6. Лях Р.Д. Деякі питання відбудови сільського господарства Донецької області в 1943-1950 рр. // Питання історії народів СРСР. — Вип. 12. — Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971; Машиноснабжение сельского хозяйства Украины (1926-1928 гг.) // Рабочий класс и индустриальное развитие СССР: Тезисы докладов и сообщений. — М.: Ин-т истории СССР, 1972; Индустриализация и машиноснабжение сельского хозяйства на Украине // Питання історії народів СРСР. — Вип. 20. — Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1975; Крестьянство и сельское хозяйство Украинской области на современном этапе // Проблемы истории советского крестьянства. — М.: Наука, 1981; Проблеми аграрної історії західних областей УРСР // 50 років возз'єднання Західної України з Українською РСР: Тези доповідей і повідомлень респ. наук. конф. — Львів, 27-29 вересня 1989 р. Межування земель мариупольських греків // Греція. Приазов'є: Сб. матеріалів. — Мариуполь, 1995.
7. Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1970; История городов и сел. Украинской ССР. Донецкая область. — К.: Гл. ред. УСЭ, 1976.
8. Лях Р.Д. Греки в Приазовье // Тезисы докладов на Всесоюзной науч. конф. — М.: Нальчик: Ин-т этнографии СССР, 1975; Изменения в составе населения Донецкой области // Тезисы Всесоюзной науч. конф. — Душанбе, 1976; Миграция населения Донбасса // Тезисы докл. Всесоюзной науч. конф. — Ереван: АН Арм. ССР, 1978; Как заселялся наш край. Неизвестное об известном. — Донецк: Донбасс, 1978; Підготовка істориків-краєзнавців на історичному факультеті університету // Респ. наук. конф. з історичного краєзнавства. — К.: Ін-т історії АН УРСР, 1980; Краєзнавчий матеріал на заняттях народного університету "Пам'ятки розповідають" // Друга респ. наук. краєзнавча конф.: Тези доповідей і повідомлень. — К.: Ін-т історії АН УРСР, 1982; Організація краєзнавчої роботи на історичному факультеті Донецького університету // Третя респ. наук. конф. з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К., 1984; Збройний виступ в Авдіївці в грудні 1905 р. // Історичні дослідження. — К.: Наук. думка, 1987; Програма спецкурсу з історичного краєзнавства в університеті // Четверта респ. наук. конф. з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К.: Ін-т історії АН УРСР, 1989; Краєзнавча підготовка студентів // Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі: Матеріали респ. "круглого столу". — Кіровоград, 1990; Проблеми вивчення історії міст і сіл Донеччини // Дослідження історії міст і сіл України: 36 статей. — Чернівці, 1990; Демографічні процеси на Донеччині // VI Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — Луцьк, 1993; Окружающая среда Донецкой области в 1985-1990 гг. // Новые страницы в истории Донбасса. — Кн. 1. — Донецк, 1992 (в соавт.); Влияние экологических изменений на демографические процессы в крае // Новые страницы в истории Донбасса. — Вип. 2. — Донецк, 1995.
9. Лях Р.Д., Пирко В.А., Троян Н.П. Методические указания к проведению уроков по теме "Наш край" в IX-X классах средней школы. — Донецк: ДонГУ, 1987; Лях Р.Д. Програма курсу з історичного краєзнавства. — К.: УМК ВО, 1991; Історія Донбасу: Програма курсу. — Донецьк, 1992.
10. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К.: Наук. думка, 1987.
11. Лях Р.Д. Екскурсія в сільській Совет // Преподання історії в школі. — 1959. — № 5.
12. Лях Р.Д. Методи і прийоми удосконалення підготовки учителів в університеті // Тезиси докладов і повідомлень респ. науч. конф. — Рига, 1980; Методические рекомендации в помощь музейным работникам. — Донецк, 1984 (в соавт.); Рекомендации к написанию курсовых и дипломных работ по истории Украины. — Донецк, 1985; Методические указания к написанию курсовых и дипломных работ по специальным историческим дисциплинам. — Донецк, 1987; Роль історії в гуманізації школи // Перестройка і школа: Тезиси докладов. — Донецк, 1990; Задачі по удосконаленню історичного освіти школярів // Народне освітання Донецької області: Історія і сучасність: Тезиси докладов. — Донецк, 1990.
13. Лях Р.Д. Програма й методичні вказівки до спецкурсу "Джерелознавство історії УРСР". — Донецьк, 1972; Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навчальний посібник. — К.: Вища школа, 1986.
14. Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України: 3 найдавніших часів до середини XIV ст.: Підручник для 7 класу. — К.: Генеза, 1996.
15. Історія України: Навч. посібник для студентів неіс-

- торичних спеціальностей. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.
16. Лях Р.Д. Актуальні проблеми вивчення історії України у вузі // Изучение истории Украины в учебном заведении. – Донецьк, 1995; Лях Р.Д., Тригуб П.М. Місце і роль курсу історії України в системі вищої освіти // Сучасні проблеми вищої освіти: Збірник доповідей до науково-практ. конф. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. – С. 68-71.
 17. Лях Р.Д. І.К.Рибалка Історія Української РСР. Дорядський період: Рецензія // УДЖ. – 1978. – № 10.
 18. В семье единой: Методические рекомендации лектору и пропагандисту. – Донецьк, 1979 (в соавт.); XXVII съезд КПСС – важнейшее событие современности // Совершенствование деятельности музейных учреждений в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов. – Донецьк, 1986 (в соавт.); Выполнение продовольственной программы СССР на Украине в XI пятилетке. – Рукопись, деп. в ИНИОН, 1987. – № 29527 (в соавт.); XXVII съезд КПСС об основных направлениях изучения истории рабочего класса // Рабочий класс – ведущая революционная и созидательная сила советского общества: Тезисы докладов и сообщений респ. научн. конф. – Донецьк, 1987.
 19. Лях Р.Д. Що знають про Буковину та Данила? // До витоків назви краю Буковина: Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. – Чернівці, 1992 (у співавт.); До питання про розвиток ідеї самостійності України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): Тези доповідей. – Ч. 2. – К.; Миколаїв, 1992; Сплундроване життя П.О.Іщенка // Правда через роки: Статті. – Донецьк, 1995 (у співавт.); Репресування українців у 20-30-х рр. // Матеріали Третього міжнародного конгресу україністики. – Харків, 1996.

Надійшла до редколегії 01.12.2003 р.